

АКАДЕМИК ӘБСАТТАР ДЕРБІСӘЛІНІҢ
75 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ШЫҒЫСТАНУ ЖӘНЕ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
халықаралық ғылыми-теориялық
конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
2 желтоқсан 2022 жыл

MATERIALS
of international scientific and theoretical conference
«ISSUES OF ORIENTAL STUDIES
and SPIRITUALITY»
75th ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN
ABSATTAR DERBISALI
December 2, 2022

УДК 28
ББК 86.38
А 33

РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН:

Жансейіт Қансейітұлы Түймебаев, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Басқарма төрағасы – Ректоры

Құрастырушылар:

Ем Н.Б., Жақыбаева С.Т., Жұмажанова Ф.Т.

А 33 **Академик Әбсаттар Дербісәлінің 75 жылдығына арналған «Шығыстану және руханият мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.** – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 538 б.

ISBN 978-601-04-6090-4

Бұл жинаққа ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлінің туғанына 75 және мемлекет, қоғам және дін қайраткері ретіндегі қызметіне 50 жыл толуына арналған «Шығыстану және руханият мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары енген. Жинаққа енген мақалалар Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлінің өмірі мен шығармашылығына арналған естеліктер мен шығыстану ғылымының тіл, тарих, әдебиет, саясат, экономика, мәдениет, аударма мәселесі, дін және т.б. салаларын қамтиды.

Конференция материалдары жалпы қауымға және отандық шығыстану ғылымы мен тарихына қызығушылық танытатын ізденушілерге арналған.

**УДК 28
ББК 86.38**

Оралқұл Әли Саинұлы
Магистрант
Мәдениеттану мамандығы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қаласы
Ali.Oralkul@kaznu.edu.kz

ӘЛЕМДІК ДІНДЕРДЕГІ БАЛА ТӘРБИЕСІ
ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В МИРОВЫХ РЕЛИГИЯХ
RAISING CHILDREN IN WORLD RELIGIONS

العالم دینات فی الأطفال تربية

Аннотация. В статье рассматривается воспитание детей в мировых религиях, отношение к ребенку людей религиозной принадлежности, место, которое ребенок занимает в мировых религиях. Цель статьи изучение принципов воспитания детей в мировых религиях. В статье рассказывается о положении ребенка в религиях ислама, христианства, буддизма. О том, как воспитывать ребенка религиозно, о порядке исполнения обычаев.

Abstract. The article discusses the upbringing of children in world religions, the attitude of people of religious affiliation to the child, the role of the child in world religions. The purpose of the article is to study the principles related to the upbringing of children in world religions. The article presents information about the place of the child in the religions of Islam, Christianity, Buddhism. It is considered how to raise a child in a religious context, the procedure for the execution of Customs.

Ислам – әлемдегі ең кең таралған діндердің бірі. Мұсылман қауымдары 120-дан астам елде бар және 159800 миллионнан астам адамды біріктіреді. 28 елде ислам мемлекеттік немесе ресми дін ретінде танылған. Олардың арасында Египет, Кувейт, Иран, Ирак, Марокко, Пәкістан, Сауд Арабиясы және т. б. бар. Мұсылмандардың басым көпшілігі батыс, оңтүстік, оңтүстік-шығыс Азия мен Солтүстік Африкада шоғырланған. Исламның пайда болуы VII ғасырдың басында пайда болды. Бұл кезең рулық жүйенің біртіндеп құлдырауымен және таптық қоғамның пайда болуымен сипатталады. Ол кезде керуен жолы Батыс Арабия (Хижаз) арқылы өтіп, Тайф, Медина және Мекке сияқты ірі қалалардың пайда болуына әкелді. Соңғысында сауда, қолөнер кең дамыды және ол үлкен саяси орталыққа айналды. Алайда Иран Йеменді басып алып, транзиттік сауданы өз бақылауына алды, Йеменнен Хижаз арқылы Сирия, Палестина және Иранға апаратын жолдарды жауып тастады. Сауда жолы тек Иран арқылы өтті. Бұл, сондай-ақ көрші мемлекеттер мен тайпалардың құлауы көптеген араб тайпаларының экономикалық құлдырауына және күйреуіне, санының өсуіне, қоғам ішіндегі терең қайшылықтардың шиеленісуіне әкеледі [1]. Уақыт талабы әр түрлі тайпалардың саяси бірігуі мен араб мемлекеттілігін құруды қажет етті. Бұл міндет Ислам туы астындағы діни және саяси қозғалыс болды. Ислам дінінің негізгі ережелері қасиетті Құран кітапта – баяндалған. Мұсылмандар Құранды қазіргі жазбалардың ішіндегі ең жоғарғысы деп санайды.

Пайғамбарымыз бір хадисінде былай дейді:

«Балалардың әке-шешесіндегі ақысы үшеу:

1. Туылғаннан кейін жақсы есім беру;
2. Балиғат жасына келгенде Алланың кітабын үйрету;
3. Үйлену шағына жеткеннен кейін үйлендіру» [2].

Балаға жастайынан дұрыс тәрбие беру әрине ата-ананың міндеті. Сол үшін о баста, яғни құрсағына түспей тұрып тәрбиеленуі қажет. Дәлірек айтсақ, ата-ана балаға ниеттенген кезден-ақ «бісіміллә» – мен бастауы керек. Осыған байланысты айта кететін болсақ, кейбір мұсылман елдерінде бұзық, нашақор балалардың дүниеге келуі «бісіміллә» – сіз болған жағдайдың куәсі деп келтіреді.

Алла Елшісі: «Әке баласына бере алатын ең құнды нәрсе – жақсы тәрбие».

Адамзат XX ғасырға ең үлкен ғылыми-техникалық жетістіктермен кірді: ғарышты игеру, радио, теледидар, компьютер және т. б. Алайда, прогресс тек ғылыми жаңалықтармен ғана анықталмайды. Бұл, ең алдымен, махаббат, жанашырлық, құрмет сияқты ұғымдардың қоғамда қаншалықты терең бағаланатындығына байланысты. Дені сау және дамыған қоғам, ең алдымен, адамға қамқорлық жасайды. Ол ондағы жақсы бастамаларды тәрбиелеуге және қолдауға және зұлымдық пен жойылуға деген ұмтылысты жоюға тырысады.

Жас ұрпақты тәрбиелеу – бұл бағыттағы алғашқы және маңызды қадам, өйткені бұл біздің болашағымыз. Құран кәрімнің көптеген аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың сөздері балаларды тәрбиелеудің маңыздылығын дәлелдейді. Мәселен, Алла Елшісі: «Балаларыңызды құрметтеңіз және оларды жақсы тәрбиелеңіз», – деді (Ибн Мад). Осылайша, Аллаһ Тағала және Оның Елшісі Мұхаммед ата-аналар мен мұғалімдерге балаларды тәрбиелеу үшін үлкен жауапкершілікті жүктеген.

Бұл жүктің ауырлығы, балаларды – Алла Тағаланың ата-ана сеніп тапсыруы және Қиямет күні ата-ана балалар үшін Алланың алдында жауап береді деп сенеді. Адамды тәрбиелеу ерте жаста ең жемісті. Өйткені, осы жылдары жеке тұлғаның негіздері қалыптасады. Бала өскен сайын оны тәрбиелеу қиындықтар туғызады. Жұмсақ балауыздан сіз кез-келген нәрсені жасай аласыз, бірақ қатайтылған балауызды ұнтаққа айналдыру оңайырақ.

Жақсы тәрбиенің жемістері үлкен еңбек пен қамқорлықтың бағасына ие болады, сондықтан тәрбие процесінде келесі аспектілерді ескеру қажет:

1. Діни. Мұнда баланы дінге баулу, баланың туғаннан иманға шақыру, оны ислам және шарифат негіздері бойынша оқыту.

Иман – Алла Тағалаға, оның періштелеріне, көктегі кітаптарына және Пайғамбарларына, Қиямет күні және тағдырдың тағдырына, барлық жақсы мен жаманның Алла Тағаланың қалауымен болатынына сенім.

Исламның тіректері – аш-Шахадат, намаз, ораза, әл-қажылық және т. б. түріндегі ғибадат [3].

Шарифат қағидаттары – Алла Тағаланың өзіне сенетін және олардың мінез-құлқын жеке адам деңгейінде де, қоғам деңгейінде де реттейтін адамдар үшін белгіленген ережелер мен нормалар кешені. Барлық балалар адамның табиғатына тән бір Құдайдың бар екеніне сенумен туылады. Әбу Хурайраның айтуынша, Алла Елшісі: «барлық балалар «фитрада» туылады – ата-аналары оларды христиандар, яһудилер немесе мушриктер етеді» (әл-Бухари). Фитра дегеніміз, барлық балалар бәрін қабылдауға дайын болып туылады. Басқаша айтқанда, бала құрсағынан шығып, алдына идеялар мен құмарлықтарсыз өмірдің есігін ашады. Олардың жаны таза қағаз сияқты, ата-аналар балаларға қоршаған әлем туралы түсінік береді, дінді таңдайды. Сондықтан олар Аллаһтың алдында баланың болашағы үшін жауап береді.

2. Адамгершілік. Бұл аспект баланы ерте жастан бастап моральдық принциптердің жиынтығына тәрбиелеу керектігін білдіреді. Бұл принциптер оның психологиялық тұлғасының өзегі болуы керек.

Алла елшісі өзінің ұлы миссиясының негізгі мақсатын «мен адамгершілікті жақсарту үшін жіберілдім» деп анықтады.

«Балаларыңыз бен үй шаруашылықтарыңызды адамгершілікке үйретіңіз және оларды тәрбиелеңіз» (Абд-ар-Разак) делінген басқа хадис адамгершілік тәрбиенің маңыздылығын куәландырады [3].

Адамгершілік тәрбиенің нәтижесінде Аллаға сеніммен өсіп, Құдайдан қорқатын бала өзінің іс-әрекеті үшін оның бақылауы мен жауапкершілігін сезінеді. Оның психикасында, сөзсіз, іргелі моральдық құндылықтар қалана бастайды. Ол ерекше байсалдылықпен, адалдықпен, шыншылдықпен, ата-анасына, бауырларына, апа-сіңлілеріне, достарына деген терең махаббатпен ерекшеленеді.

3. Физикалық. Тәрбиенің осы аспектісінің міндеті – күшті, мықты, дені сау адамды қалыптастыру, ол өзінің отбасы мен қоғамға тигізетін пайдасынан қуаныш пен қанағат сезінуі керек.

Дене тәрбиесі ағзаны жетілдіруге, иммунитетті нығайтуға, аурулардың алдын алуға бағытталған. Денсаулық, ислам тұрғысынан, Алланың ең үлкен мейірімділігінің бірі. Алла елшісі: «күшті сенуші Алла үшін жақсы және оларды әлсізден гөрі жақсы көреді», – деді. Ислам дене шынықтыру, спорттық ойындар мен жаттығулар арқылы денсаулықты нығайтуға және сақтауға кеңес береді [3].

4. Интеллектуалды. Тәрбиенің бұл жағы бұрынғыға қарағанда маңызды емес. Интеллектуалды білім баланың ғылымды түсінуге және қоршаған әлемді білуге деген ұмтылысын қалыптастырады. Осы және осы әлемде бейбітшілік пен бақытқа жетуге көмектесетін діни білімді игеруге негізгі күш салу керек. Қасиетті Құранның көптеген аяттары мен пайғамбардың хадистері білімнің құндылығын және адамдардың ислам ілімдерін түсіну міндетін куәландырады: «Айтыңызшы, білетіндер мен білмейтіндер тең бе?» («Тобыр» сүресі, аят 9). Алайда, біз басқа ғылымдар туралы ұмытпауымыз керек. Әбу Хурайра Алла Елшісінің: «білім жолымен келе жатқан адамға Алла жұмаққа жолды жеңілдетеді» (Муслим) деді.

5. Психологиялық. Бұл аспект баланың батылдығы, тәуелсіздігі, жетілуге, жақсылыққа, махаббатқа деген ұмтылысы бар сау, тұрақты психиканы тәрбиелеуді қамтиды.

Дұрыс психологиялық біліммен бала жеккөрушілікке, қызғанышқа немесе дұшпандыққа қол сұғылмайды және Аллаһ Тағаладан басқа ешкімнен қорқу сезімін жоғалтады. Ол Иеміздің еркіне риза және үнемі оның батасын алғысы келеді. Онда жеккөрушілік, қызғаныш немесе дұшпандық жоқ [3].

6. Әлеуметтік. Бұл аспектiнiң мiндетi – баланы әлеуметтiк мiнез-құлық нормаларын сақтауға үйрету. Бірі оның негізгі қағидалары болып табылады қалыптарын мүлтіксіз ұстану маңызды ережелер адамдық жатақхана. Ерте жастан бастап балада әлеуметтік байланыстар мен байланыстар орнату қабілеті мен дағдыларын қалыптастыру қажет. Бұл жағдайда біз Мұхаммед Пайғамбар ұсынған мінез-құлық үлгісіне назар аударуымыз керек: «...сізбен қарым-қатынасын бұзған адаммен – қарым-қатынас жасаңыз, сізге қол ұшын собаған адамға – көмектесіңіз, сізге қысым көрсеткен адамға – көмектесіңіз» [3].

7. Жыныстық. Тәрбиенің бұл түрі баланы жыныстық мәселелерде тәрбиелеуді білдіреді. Ол жыныстар арасындағы қарым-қатынастың мәнін, ұрпақты болу инстинктін және некеге қатысты басқа мәселелерді түсіндіруді қамтиды.

Құран аяттары мен Пайғамбардың хадистеріне сүйенсек, ата-аналар мен тәрбиешілер балалармен жыныстық өмірге қатысты мәселелер туралы ашық сөйлесе алады. Жыныстық тәрбиенің мақсаты, ең алдымен, баланың физикалық және моральдық денсаулығы, сондай-ақ оның осы салада рұқсат етілген және тыйым салынған адам өмірі саласындағы білімі [3].

Ислам тәрбиесінің кейбір аспектілері осындай және мұсылман елдерінің тәжірибесі оның қайырымдылығы мен тиімділігін айқын көрсетеді. Баланың діни жораларды орындау міндетінің жоқтығын Пайғамбардың айтуы бойынша бағалауға болады: «Күнеларды жазатын періштелер үшеуден бас тартқан: ақыл-есін жоғалтқан адамнан, ол оянғанға дейін ұйықтап жатқан адамнан және ол жетілу жасына жетпеген баладан» [4]. «Балаларыңызды және үй шаруашылығыңызды адамгершілікке үйретіп, оларды тәрбиелеңіз» (Абд-ар-Разақ) хадисі адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығын көрсетеді. Осылайша, Сүннетке сәйкес, бала ислам рухында тәрбиеленуі керек, бірақ діни рәсімдерді саналы түрде жасай алмайынша орындауға міндетті емес.

Христиан дінінде баланы Құдайға апарудың ең жақсы тәсілі – Құдайға жақын болу деп қарастырылады. Ата-аналар үшін бұл әрекет қиынға соғуы мүмкін, бірақ христиан діні бойынша оларды ризашылық пен рақым күтеді деп сенеді.

Тәрбиенің басты міндеттерінің бірі-баланың жан дүниесінде жақсылық пен жамандықтың берік өлшемдерін қалыптастыру. Тертуллиан сөзі бойынша, жан табиғаты бойынша христиан болса да, адам табиғатына бастапқы күнәмен алғашқы зиян келтіру ар-ожданның дауысын әлсіретпейді. Баланың өзі әрқашан жақсылық пен жамандықты ажырата алмайтыны анық; сонымен қатар, көбінесе ол Құдай өмірлік жағдайда адамға жіберетін сабақтар мен түсініктерді дұрыс ала алмайды [5].

Тәрбиедегі жеке мысалдың мағынасын төмендету мүмкін емес, бірақ ол тәрбиешілердің жан дүниесінде құндылықтар иерархиясын жүзеге асыру және ол жүзеге асыру кезінде ғана тиімді болады – бұл іргетас. Қазірдің өзінде оған білім беру практикасы – нақты іс-шаралар, идеялар негізделуі керек.

Сонымен, бірінші қажеттілік – хабардар болу міндеті-біз христиан тәрбиесінің негізгі постулатын терең сезінуімізді талап етеді. Сендіру, сөйлесу, жазалау және т.б. бала негізінен өмір тәжірибесі ретінде қабылданады, бірақ бұл оның жақындарының жан дүниесіндегі құндылықтардың иерархиясы. Ал балалар үстірт емес, мінез-құлық деңгейінде емес, бірақ жүректің тереңдігінде ата-аналардың діни дүниетанымын қабылдайды, егер олардың жүректерінде: «Құдай Иең болса, сенің Құдайың ... иә, олар сен үшін емес».

Ересек адам Құдаймен қарым-қатынасының жемісі ретінде тікелей таба алатын және түсінетін нәрсені ата-аналар балаға көрсетуі керек: біріншіден, махаббаттың айқын және айқын көзі, екіншіден, моральдық императивтің айқын мысалы болу керек [6].

Ересек және толыққанды діни өмір сүретін адамның өзі зұлымдықтың жүз есе зұлымдықпен оралатынын сезінеді, ал бұл өмірде жақсылық жақсылықтың толықтығымен, ең алдымен жан дүниесімен оралады. Балаға оны ата-анасы сезіндіруі керек. Өйткені, балалардың тікелей реакциясы қарапайым. Мысалы, мен тыйым салуларға қарамастан, қоюландырылған сүтті жасырын түрде жей алдым – бұл жақсы, демек, жақсы. Рұқсатсыз әмияннан ақша алып, сағыздар сатып алдым – бұл жағымсыз, демек, зұлымдық – деп ата-аналар үйретуі керек деп есептеймін. Ата-аналар бала үшін Құдайдың түсінігін бағыттаушы болуы керек, қарапайым және айқын күнделікті көріністерде балалар санасына христиан ілімі монотеизмнің ұлы принципін жеткізуге тырысуы керек: зұлымдық әрқашан жазаланады, жақсылық әрқашан ақталады. Бұл міндет білім беру процесінде үнемі назар аударуды және байсалдылықты қажет етеді, мұнда маңызды практикалық жұмыс – бақылау, көтермелеу, жазалау. Бала неғұрлым жас болса, ата-аналар оған сүйіспеншілігін және жақсылық пен жамандықтың айырмашылығын көрсетуі керек.

Әрине, бұл мәселеде тұрақтылық өте маңызды. Ешбір жағдайда ересектердің қиындықтарына немесе шаршауына байланысты жақсы әрекеттің назардан тыс қалуына жол бермеу керек, ал жазаның себебі жүйке бұзылуы мүмкін. Өйткені, баланың теріс қылықтары ата-аналардың жанына тітіркену арқылы жиналып, содан кейін елеусіз себептермен төгілетін жағдайдан гөрі жаман ештеңе жоқ; керісінше, көтермелеу нақты істермен емес, тек ата-аналардың көңіл-күйімен байланысты болған кезде. Бұл білім беруде әділеттілік қағидатын қатаң сақтау қажеттілігін, жанашырлыққа немесе көңіл-күйге тәуелділіктің мүмкін еместігін білдіреді. Әрине, бұл принципті толығымен сақтау қиын, бірақ бастысы – оның қажеттілігін түсіну, қателіктер тәубеге келуді түзетеді [7].

Отбасындағы діни тәрбиенің табиғи және жалпы қабылданған тәсілі, ең алдымен, шіркеуге бару, қызметтер мен рәсімдерге қатысу, отбасылық қатынастарда христиан атмосферасын құру және өмір салтын ұстану. [8]. Шіркеудегі отбасы өмірінің маңызды аспектілерінің біріне ерекше назар аудару қажет. Баланың діни жағдайда туылуы мен тәрбиелену фактісі оның шіркеуді автоматты түрде қамтамасыз етеді деген пікір кең таралған. Шіркеудегі отбасындағы басты объективті тәрбиелік фактор – баланың қасиетті рәсімдерге қатысуы; іс жүзінде бұл тұрақты бірлестік. Біздің тәжірибемізде баланы мүмкіндігінше ертерек шомылдыру рәсімінен өткізу керек (жақсырақ-туғаннан кейінгі сегізінші күні), содан кейін мүмкіндігінше жиі сөйлесу керек. Қолайлы жағдайларда баланы шомылдыру рәсімінен өткен сәттен бастап бес-жеті жасқа дейін – саналы мойындау жасына дейін – шіркеуде әр жексенбі және мереке күндері байланыстыру.

Балаларда діни дүниетанымының қалыптасуы біздің өмірімізде – қазір ата-ана мен тәрбиеші болған адамдардың өмірінен мүлдем өзгеше болатындығын ескеру қажет. Шіркеу атмосферасында өсіп келе жатқан балалар оны қоршаған өмірдің табиғи элементі ретінде қабылдайды – маңызды, бірақ соған қарамастан сыртқы, әлі де жанға тамырланбаған. Әрбір өскін тамырлау кезінде мұқият қарым-қатынасты қажет ететіндіктен, балада шіркеу сезімі мұқият өсуі керек. Әрине, бұл жолдағы ең бастысы-рухани өмір: дұға, ғибадат, әулиелер

өмірінің шабыттандыратын мысалдары және, ең алдымен, Қасиетті рәсімдердің күдіретті рақымы. Алайда, ересек христиандар сияқты айлакер балалар жаны да бар екенін ұмытпайық, бірақ балаларда бұл күреске қарсы тұрудың тиісті тәжірибесі жоқ. Мұнда балаға барлық көмекті сыпайы түрде көрсету керек, шыдамды, парасатты болу керек, ең бастысы, әрқашан махаббат пен дұға ету керек. Шіркеу өмірінің ешқандай ережелері мен нормалары баладан жоғары болмауы керек екеніне сенім [9].

Баланы зайырлы өмірдің барлық қуаныштары мен ләззаттарынан механикалық түрде оқшаулау мүмкін емес: музыка, оқу, кино, әлеуметтік мерекелер және т.б. барлық жерде орта деңгей іздеп, ақылға қонымды ымыраға келу керек. Сонымен, теледидарды эфирлік заңсыздықтан тыс бейнелерді көру үшін пайдалануға болады. Бұл бейне ақпарат ағынын бақылауға мүмкіндік береді және сонымен бірге тыйым салынған ұрық синдромының пайда болуын болдырмайды. Сол сияқты, компьютерді пайдалану кезінде ойындарды қатаң түрде жою және интернетті пайдалануды қатаң бақылау қажет. Осылайша, біз Мәсіхте баланың жанын тәрбиелеу ісінде, кез-келген христиан ісіндегідей, парасаттылық пен өмір беретін махаббат рухын бірінші орынға қою керек, бірақ заңның өлі хаты емес екенін тағы бір рет атап өтеміз. Сонда ғана құдайдың көмегімен біздің жұмысымыз сәтті нәтиже береді деп үміттенеміз – деп Шмолянский өз ойын трактаттайды [10]. Сонымен, христиан тәрбиесінің негізгі және жан-жақты қағидасы: дұға ету! Егер отбасы қауіпсіз болса, баламен бірге дұға ету және кез-келген жағдайда және әрқашан бала үшін дұға ету. Дұға, әрине, білім берудің ең тиімді элементі болып табылады. Христиан отбасының берік ережесі бар: дұға баланы дүниеге келген сәттен бастап ертіп жүруі керек деп есептеледі.

Христиан дінінде бала өскен кезде оны дұға жасауға саналы түрде тарту керек деп есептеледі. Алайда, кез-келген жағдайда емес [11]. Бірақ нәресте үшін дұға тартымды болуы керек, демек, қол жетімді болуы керек, қыңырлыққа немесе төзбейтін күйге айналмауы керек. Баланы белсенді дұғаға тарту жолдары әртүрлі болуы мүмкін.

Христиан діні адамның дүниеге келуін күнәхар оқиға, адамдардың күнәхар болмысының көрінісі деп санайды және босанған әйелдерді арнайы дұғаларды оқу арқылы тазартуды ұсынады. Бұл сенім ежелгі нанымдарға сәйкес, босанған әйел – бұл әлем мен оның арасындағы байланыстырушы буын, өйткені ол баланы басқа әлемнен әкеледі және нәрестемен бірге қандай қараңғы күштер келетінін кім біледі деп есептейді. Осылайша, пұтқа табынушылар мен

христиандар бірдей сенген, тек өз әрекеттерін ойылған сөздермен түсіндіреді, әртүрлі дәлелдер келтіреді деген тұжырым жасалады. Христиандық рәсімдер әлі де әмбебап және қарапайым екенін атап өткен жөн, өйткені шоқындыру рәсімінен өткеннен кейін жаңа туған

бала Құдайдың билігіне өтеді, оның өмірі толығымен Құдайдың қолында болады деп есептеледі. Балаға қатысты барлық әрекеттер, медицинадан басқа, дін қызметкерлері мен аналардың дұғаларына дейін азайтылады [12]. Христиандық дәстүр бойынша жаңа туған

нәрестені шоқындыру рәсімінен өткізу керек. Шоқындыру рәсімінен өтпеген бала басқа әлемнің күштерінде болған және кез – келген уақытта қайтып оралуы мүмкін-қатты ауырып немесе тіпті өліп кетуі мүмкін деп есептейді. Шоқындыру рәсімінен өтпеген бала отбасының толыққанды мүшесі болып саналмайды, бірақ оның есімі бірден туған күнінде берілгенімен, көбінесе оның аты аталмайды. Олар оған ешқандай киім кигізбейді, тек орайтын болған. Ата-ана болу – бұл құрметті міндет. Баланы суық, тіпті мұзды суға шоқындыру рәсімінен өткізеді. Бұл алғашқы қатайту процедурасы болып табылады, судың арқасында нәресте күшті және ауруға төзімді болады деп сенеді. Шоқындыру рәсімінен өту кезінде олар баланың мінез-құлқын байқайды – егер ол байсалды болса, оны «олжасын» жібергісі келмейтін зұлым рухтар мазалайды деп сенеді. Егер бала сабырлы және күлімсіреген болса, олар бұл періштелер оны сүйіп, қамқорлығына алады деп есептейді. Олар шамның жалынына назар аударады – егер олар темекі шегіп, нашар күйіп кетсе, баланың көп ұзамай ауырып, тіпті өледі деп күтуге болады. Егер жалын тегіс және жарқын болса, өмір бақытты және ұзақ болады деп сенеді [13].

Шоқындыру рәсімінен өткеннен кейін жаңа туған нәресте отбасы мен қоғамның толыққанды мүшесі болады. Оның есімі арнайы шіркеу кітаптарында жазылады. Шіркеудегі рәсімнен кейін бүкіл отбасы мен қонақтар баланың ата-аналарына барады, оларды мерекелік

дастархан күтіп тұрады. Міндетті қонақтардың қатарында туған ата-аналар мен кіндік ата-анасы болады. Егер бала әлсіз және ауыр болып туылса, кіндік анасы оны өз бетінше шомылдыру рәсімінен өткізіп, оған есім беруге рұқсат етіледі – бұл адам қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады.

Шомылдыру рәсімі – Православие Шіркеуінің жеті қасиетті рәсімінің бірі, онда діндар адам денені суға үш рет батырып, қасиетті Троицаның – әке мен ұлдың және Киелі Рухтың шақыруымен күнәхар өмір үшін өледі және мәңгілік өмір үшін Киелі Рухпен қайта туылады. Әрине, бұл іс-әрекеттің Киелі жазбада негізі бар: «Судан және рухтан туылмаған адам Құдай Патшалығына кіре алмайды» (Ин. 3, 5). Мәсіх Інжілде былай дейді: «кім сенеді және шомылдыру рәсімінен өтеді, құтқарылады; және кім сенбейді, сотталады» (Мк. 16, 16). Сонымен, шомылдыру рәсімі адамға құтқару үшін қажет екенін аңғарамыз. Шомылдыру рәсімі – бұл адам аспан Патшалығына жете алатын рухани өмір үшін жаңа туылу. Бұл қасиетті деп аталады, өйткені ол арқылы біз үшін жұмбақ, түсініксіз түрде шоқындыру рәсімінен өткен Құдайдың көзге көрінбейтін құтқару күші – рақым әрекет етеді деп сенім білдіреді. Басқа рәсімдер сияқты, шомылдыру рәсімі Құдай орнатқан. Құдайдың өзі Иса Мәсіх, жіберу арқылы апостолдар арналған евангелиялық бір міндеттерді уағыз үйретті, оларды шоқындырды: «Жүріңіздер, үйретіңіз барлық халықтарға, шоқыну Киелі Рух, Киелі Әкеге және Киелі балаға арналады» (Мф. 28, 19). Шоқындыру рәсімінен өткен адам Мәсіхтің Шіркеуінің мүшесі болады және бұдан былай шіркеудің басқа рәсімдеріне кіре алады [14].

«Ескі дәстүрдегі бала және отбасылық өмір» (1960) кітабында әйгілі балалық тарихшы, философ Филипп Ариес балалық шақ құбылысы ағартушылық дәуірге дейін еуропалық мәдениетке белгілі болмағанын ашады. Бала кемелсіз ересек адам ретінде қабылданды. Француз авторы өз зерттеулерін Еуропалық материалда, орта ғасырлардан бастап – христиан мәдениеті кезеңінен бастап жүргізеді. Филип Ариес балалық шақтың қашан және неге ересек адамның ғылым мен мәдениетке деген қызығушылығының объектісі болғанын керемет түсіндірді. Алайда, оның барлық тезистері даусыз, оның ішінде ең маңыздыларының бірі – «Орта ғасырларда балалық шақ туралы түсінік болған жоқ». Ариес тек батыс еуропа мәдениетін кескіндеме, костюм тарихы негізінде зерттеп, қоғамдағы балалық шаққа деген көзқарас туралы қорытынды жасады, бірақ бұл XVIII ғасырға дейін балалық шақты қабылдау болған жоқ дегенді білдірмейді [15]!

Христиандықтағы балалық шақтың құндылығы – баланың өзі ересек болуға дайындалып жатқандықтан емес, өзі үшін құнды екендігі туралы інжіл бәрінен бұрын куәландырады. «...Егер сіз балалар сияқты болмасаңыз, аспан Патшалығына кірмеңіз» (Мат. 18: 3). Сонымен қатар: «... балаларды маған келуге рұқсат етіңіз және оларға кедергі жасамасаңыз, өйткені Құдай Патшалығы бар» (Мат. 19: 14) – Мәсіхтің өзі баланың жан дүниесінің құндылығын куәландырады. Адам өмірінің осы кезеңінің маңыздылығы, кейбір кемшіліктер бар сияқты, ақыл-ой мен ерік-жігер әлі дамымаған кезде, өсіп келе жатқан тұлғаның әлемді қабылдаудың тұтастығы,

терең түйсігі, шығармашылық, шынайылық, жеделдік сияқты қасиеттерімен анықталады. Баланың сөзсіз құндылығын растаудың бірі, оның жеке тұлғаның негізгі құқығын – Құдаймен қарым – қатынас жасау құқығын тану-бала кезінен бастап қарым-қатынас дәстүрі болды [16].

Буддист болу, кем дегенде, тіршілік иелеріне зиян тигізбеу үшін теріс қарманың үш есігіне ерекше назар аударуды білдіреді. Буддизм, шын мәнінде, кез-келген шектеулерден жоғары – кеңістік-уақыт, ұлттық, мәдени, саяси және басқалар, тіпті конфессиялық, өйткені будда адамзатқа жүгініп, адам болмысының мәнін нақты болмыстың әмбебап мағынасында түсінуден туындайды. Бұл дүниежүзілік руханият феномені және бұл тұрғыда оны әлемдік діндермен салыстыруға болады. Бірақ буддизм – бұл әлемдік діндерден гөрі әмбебап және іргелі нәрсе, өйткені олардан айырмашылығы, буддизм тек руханияттың адамдық формасы емес. Циклдік болмыстың будда схемасына сәйкес, болмыстың дөңгелегі ретінде бейнеленген

сансараның еркін болмыстың алты түрі бар. Тиісінше, циклдік қайта туылу заңдарына бағынатын және арам себептерге байланысты – азаптың әртүрлі түрлерінің негізі болып табылатын арам табиғатқа ие тіршілік иелерінің алты санаты бар. Адам болмыстың доңғалағында көп орын алмайды, ал адам өмірі басқа түрлердің тіршілік иелерімен салыстырғанда

ерекше мәнге ие емес, егер ол он сегіз бостандық пен жабдыққа ие болмаса. Соңғысы бұл жағдайда қымбат адамның туылуының «қайығын» қайғы-қасіретпен байланысты еркін емес циклдік тіршілік әлемінен тыс жерде «серпіліс» жасау үшін пайдалануға мүмкіндік береді [17].

Басқа әлемдік діндерден айырмашылығы, буддизм ең алдымен монастырлық дәстүр ретінде дамыды. Бүгінгі күнге дейін монастырлық буддисттік мәдениеттің орталық институты және идеалы болып табылады, өйткені бұл будда ілімінің практикалық көрінісі, оның дүниелік ләззаттан бас тартуы және некесіздік туралы ант беруі. Буддизм – бұл ерте балалық шақтан бастап монахтарға қабылданған жалғыз дәстүр [18].

Будда балалар ата-аналарына өмір бергені үшін, оларға берген барлық махаббат пен мейірімділік үшін ешқашан қайтара алмайтынын айтты. Сутралардың бірінде ол мысал келтіреді: «егер біз бір иығымызда ананы, ал екінші иығымызда жүз жыл бойы әкені киіп, оларға қамқорлық жасасақ та, олар дәл сол жерде дефекацияланса да, біз қарыз бермейміз» [19]. Сондықтан, буддизм бойынша, балалар өмір бойы ата-аналарды құрметтеуі және құрметтеуі керек, тіпті егер олардың жеке қасиеттері мінсіз болмаса және ата-аналық міндеттерін орындамаса да.

Будда ілімдеріне сәйкес, балалардың ата-аналарына деген сүйіспеншілігі мен құрметін білдірудің бес әдісі бар: ата-аналарына қолдау көрсету; оларға қатысты міндеттерін орындау; отбасылық өмір салты мен дәстүрлерін сақтау және сақтау; мұраға лайықты болу үшін өзін ұстау; қайтыс болғаннан кейін де ата-аналарға діни сыйлықтар беру. Сондай-ақ, ата-ана қарызының қайтарымы – өз балаларының дүниеге келуі, оларды өсу мен даму үшін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ету, тәрбиелеу және оқыту.

Қазіргі буддист ата-аналар балаларды тәрбиелеудің басты қағидасы олардың жеке үлгісі, мінез-құлқы және ішкі жағдайы екенін айтады. Олар баланы буддист ретінде тәрбиелеуді мақсат етпейді, оған ересек жаста тәуелсіз саналы таңдау жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, олар барлық тіршілік иелеріне сүйіспеншілік пен құрмет сезімін оятуға тырысады және карма заңын түсіндіреді [20]. Сонда бала кез-келген әрекет болашақта нәтиже беретінін түсінеді және оның әрекеті оң немесе теріс әсерге байланысты болады.

Будда ілімінде буддизм дәстүрлерінде балаларды тәрбиелеу бойынша ұсыныстар бар, бірақ олар басқа діндерге қарағанда аз. Себебі басқа жетекші әлемдік діндерден айырмашылығы, буддизмде монастырлық дәстүрлер өте күшті дамыды. Монахтың өмірі – буддизм мәдениетінің басты бағыты. Шынында да, монахтың аскетикалық өмірі, шын мәнінде, Будданың өзі өмірінің қайталануын білдіреді және оның ілімін дүниелік өмірдің ләззатынан бас тартумен және некесіз ант қабылдаумен бейнелейді. Буддистік дәстүрлерге сәйкес, монахтар тіпті баланы да, ең ерте балалық шақта да қабылдай алады. Бұл буддизм мен басқа діни ағымдардың тағы бір айырмашылығы.

Ата-аналардың балаларға қатысты міндеттері: бұл әңгіме Сигалвада Суттада егжей-тегжейлі сипатталған. Онда Будда ата-аналардың балаларына деген сүйіспеншілігін көрсетудің бес бағытын анықтайды:

- ата-аналар баланы зұлымдықтан қорғайды;
- оларға ізгіліктерді үйретіп, жақсылық жасауға итермелейді;
- балаға жақсы білім беріңіз;
- оларға қолайлы екінші жартысымен үйлену;
- оларға өз мұраларын беру, бұл үшін уақыт қалай келеді [21.1].

Будданың іліміне сәйкес, балалар ата-аналарын дүниеге әкелгені үшін, анасы мен әкесінен алған барлық махаббаты, нәзіктігі, сүйіспеншілігі мен қамқорлығы үшін ешқашан толық төлей алмайды. Ол тіпті мысал келтіреді: «Егер сіз әкеңізді бір иыққа, ал екінші анаңызды отырғызсаңыз да, оларды жүз жыл бойы киіп, оларға қамқорлық жасасаңыз да, бұл жағдайда балалар қарызды толықтай бере алмайды» [22]. Сондықтан балалардың ата – аналарына қатысты міндеті-олардың ата-аналарын шын жүректен сүю, құрметтеу және құрметтеу, тіпті олардың жеке қасиеттері жетілмеген болса да, олар ата-ана міндеттерін нашар атқарса да.

Балалардың ата-аналарына қатысты міндеттеріне тоқтала кетсек: Балаларды буддизмде тәрбиелеу, буддизм дәстүріне сәйкес, балаларда бес қасиет тәрбиелеу керек, олардың көмегімен ата-аналарына сүйіспеншілік пен құрмет көрсету керек:

- балалар ата-аналарына қолдау көрсетуі керек;
- ана мен әкеге қатысты өз міндеттерін орындауға міндетті;
- отбасылық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді және отбасында қабылданған өмір салтын есте сақтау және сақтау;
- ата-аналардан мұра алуға лайықты болу;
- қайтыс болғаннан кейін де ана мен әкеге діни құрбандықтар жасаңыз [21.2].

Сондай-ақ, балалар ата-аналарына қарыз береді, егер олар балаларын туып, тәрбиелеп, балаларына қатысты барлық басқа ата-ана міндеттерін орындаса.

Қазіргі буддисттік отбасыларда ата-аналар балаларды жеке мысалдар мен жеке мінез-құлық негізінде тәрбиелеуді жөн көреді. Балаларды отбасылық тәрбиелеудегі мұндай дәстүр көптеген діндерде кездеседі. Қазіргі уақытта буддист ата-аналар баланы буддист ету мақсатын қоймайды. Олар оған таңдау мүмкіндігін, ересектерде саналы түрде осы жолға түсуге мүмкіндік береді. Анасы мен әкесі балада барлық тіршілік иелеріне деген сүйіспеншілік сияқты сапаны қалыптастыруға тырысады және оған карма заңын, себептері мен салдарын үйретеді. Яғни болашақта бізде болатын барлық нәрсе біздің өткен әрекеттеріміздің көрінісі болады. Бұл жағдайда баланың кез-келген әрекеті болашақта оған оралады деген идеясы бар.

Буддизмді ұстанатын адамдар өте байсалды және сабырлы және олар осы қасиеттерді балаларына береді. Бала өмірінің алғашқы жылдарынан бастап оны саналы түрде дем алуға және медитация жасауға үйретуге болады. Буддистік тәрбие балаларды айтарлықтай ерекшелендіреді, өйткені мұндай балалар үлкен бейбітшілікпен ерекшеленеді. Олар өздерінің барлық әрекеттеріне өте жауапкершілікпен қарайды және оларды түсінеді [23].

Барлық ата-аналар баласын әртүрлі басқаша өсіреді. Көптеген ата-аналар балаларына барлығын беруге тырысады, басқалары, керісінше, баланы бала кезінен қатаң ұстайды, оны бұзбау үшін оны айтарлықтай шектейді. Будда елдерінде тәрбие дәстүрлері біздікінен мүлдем өзгеше. Баланы ұру немесе ұрсу әдеттегі емес. Кішкентай адамды қорлайтын барлық әрекеттер қолайсыз. Олар өз баласына қолын көтерген ата-ана өзінің әлсіздігін көрсетеді деп санайды. Ол баланың оған бірдей жауап бере алмайтындығын түсінеді. Бірақ нәресте өскенде, ересек адамның үлгісі болады. Сондықтан көп нәрсе білім беру әдістеріне байланысты. Буддистерді тәрбиелеудің ерекшеліктеріне тоқтала кетсек: бұл дін басқалардан ерекшеленеді, өйткені бұл монастырлық құрылым. Будда туралы аңыз бойынша, ол бір кездері дүниелік ләззаттан бас тартып, целибатты (безбрачия анты) қабылдаған. Сенім монахтарды ерте жастан қабылдауға мүмкіндік береді. Буддизм дәстүрі тәрбиенің өзін-өзі жетілдіруді көздейді, босату азап, махаббат және мейірімділік бүкіл өмірін. Ата-аналар балаларына жақсы карма беретін қасиеттерді сіңіруге тырысуы керек деп есептейді.

Дінге сәйкес, адамға бала кезінен мейірімділік пен ақыл-ойға негізделген 6 қағида егілуі керек [24]. Олар өздеріне үлкен жұмыс жасай отырып, кемелдікке жетуге көмектеседі деп есептейді.

1 Шексіз жомарттық сезімі

Тілек беруге әлемге ең үздік бар. Егер ештеңе болмаса, онда материалдық нәрсе берудің қажеті жоқ. Ең бастысы-моральдық және рухани құндылықтарды тарату. Махаббат, мейірімділік, барлық тірі адамдарға көмектесуге деген ықылас.

2 Ұстамдылық пен тәртіп

Бұл одақтың техникалық регламенті құштарлық болады келтіргенде, өзіне және окружению. Адамды тепе-теңдіктен шығаратын жағдайларда, уақытында тоқтап, тыныштандыру маңызды. Буддизмде осы мақсаттар үшін медитация жасау жиі кездеседі: ол өз уақытында тоқтау қабілетін дамытады.

3 Адамгершілік пен шыдамдылық

Шындық басқаларға толеранттылықпен қарау керек дейді. Ашулану мен агрессияға бой алдырмаңыз. Түсіну мен кешіруді үйрену керек. Бұл ретте ниет білдіре отырып, өзінің обидчику тек жақсылықты тілеймін.

4Тұрақты Шабыт

Ата-аналар балаларын күн сайын қуануға, дұрыс әрекеттерден жағымды эмоциялар алуға үйретуге тырысады. Бұл жақсы істерге деген ұмтылысты тудырады.

5Ақыл-ой дамуы және шоғырлану

Нәтижелі нәтиже беретін нәрсеге назар аударған пайдалы. Ақылды ойлармен байыта отырып, өз күшіңізді және өзін-өзі дамытуға берген жөн.

6Тұрақты тыныштық

Кейде өзіңізге импульсивті сезімдерді басу керек. Тұрақты болуға тырысу керек, ішкі көңіл-күйіңізді тыныштық күйіне келтіру керек [25].

Ата-аналар мен балалардың міндеттемелеріне келетін болсақ. Әрбір буддистер отбасында туыстық қатынастарға ерекше назар аударылады. Ана мен әке балаларының алдында орындауы керек бірқатар міндеттер бар. Өз кезегінде, олардың ата-аналарына алғыс айту үшін бірнеше нұсқаулар бар. Будда балалардың бүкіл өмірі үшін ата-аналарына сүйіспеншілігі мен қамқорлығы үшін, бірақ, ең алдымен, олар берген өмір үшін төлей алмайтынын айтады. Өз балаларының дүниеге келуі және оларды тәрбиелеу – бұл ата-аналарының парызы. Өйткені, тұқымның жалғасы адам өмірінің үлкен мәні болып саналады.

Осу кезеңдері және білім беру ерекшеліктеріне тоқталып өтсек. Буддизмде нәресте дүниеге келген алғашқы күннен бастап оның тәрбиесі шартты түрде «бесжылдыққа» бөлінеді. Сондықтан дін буддизмі бар балалар өмірінің 4 кезеңін символдық түрде атайды. Оларды рет-ретімен толығырақ қарастыру ұсынылады [26].

Туғаннан 5 жасқа дейін: бес жасқа дейін бала «жоқ» деген сөзді білмей, ертегідегідей өмір сүреді. Оған барлық нәрсе рұқсат етіледі, сонымен қатар ешкім ештеңе үшін жазаламайды. Бала өзін жаман ұстай бастағанда, ата-анасы оны алаңдатуға тырысады. Қауіп туындаған жағдайда, олар мимика мен ым-ишараттың көмегімен оның қауіпті екенін көрсетуге тырысады.

Буддизмдегі балалар тәрбиесіне сәйкес, өмірдің осы кезеңінде адам санасы тек қалыпта-са бастайды. Кезде сәби алаңсыз дамуы жағдай жасалынады. Оған тыйым салуға болмайды.

6 жастан 10 жасқа дейін: Бес жылдан кейін адамның өмір салты түбегейлі өзгереді. Егер алғашқы жылдары ол жүгірсе, секірсе, ойнаса және қалағанын жасаса, онда өмірдің келесі кезеңі белгілі бір шеңберде өтеді. Алты жастан бастап бала біраз жұмыс істеуге және дамуға мәжбүр болады. Бұл адам ағзасы физикалық жағынан ғана емес, ақыл-ой жағынан да тез дами алатын жас. Сондықтан кейбір жүктемелерді көбейту ұсынылады. Үйде жұмыс істеуден басқа, бала шығармашылық қызметпен айналыса алады: сурет салу, ән айту, аспапта ойнау, би билеу және т.б. Ең бастысы-қалыптасқан тұлғаны адамдармен қарым-қатынас жасауға үйрету. Яғни, басқалардың сол немесе басқа әрекеттерге реакциясы қандай болатынын түсіндіру керек. Сіз жаза аласыз, бірақ модерацияда. Мақсат-қорлау емес, мен қатені көрсетемін. Сондай-ақ, сіз балаға тым өкініп, қамқорлық жасай алмайсыз, өйткені бұл ондағы жетілмегендікті дамыта алады.

11 жастан 15 жасқа дейін: Келесі жылдары жасөспірімдермен сөйлесу «тең дәрежеде» ақылдасу. Мұндай әрекеттер адамды жауапкершілікке үйретуге көмектеседі. Бұл жас жігіттің немесе қыздың тәуелсіздікке деген ұмтылысын қалыптастырады. Егер іс-әрекеттер теріс сипатқа ие болса және жасөспірім теріс белгілерді көрсетсе, онда оны оған нәзік көрсету керек. Ешбір жағдайда сіз ештеңеге тыйым салуға немесе ұялуға болмайды, бұл жағдайды нашарлатады [27].

Статистика көрсеткендей, буддизм әдет-ғұрыптарында тәрбиеленген балалар көбінесе ерекше бейбітшілікпен ерекшеленеді. Олар өз іс-әрекеттеріне, ең алдымен, өздеріне жауап береді.

Мақалада әлемдік діндердегі бала тәрбиесі, діни ұстанымдағы адамдардың балаға деген көзқарастары, баланың әлемдік діндердегі алатын орны туралы қарастырылады. Мақаланың

мақсаты әлемдік діндердегі бала тәрбиесіне қатысты принциптерді зерделеу. Мақалада ислам, христиан, буддизм діндеріндегі бала орны туралы мәліметтер баяндалады. Баланы діни тұрғыда қалай тәрбиелеу, әдет-ғұрыптардың орындалу тәртібі туралы қарастырылған.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасымбек Н. Ислам дінінің таралу тарихы. Электронный ресурс URL: <https://yvision.kz/post/688049>
2. Бағашаров Қ. Исламдағы бала тәрбиесі. Көкжиек баспасы. 2011. – 224 с.
3. Абдурахманов А. Воспитание детей в исламе. Электронный ресурс URL: http://detiplus.ru/pedagogika/-abdurahmanov_a_01.html
4. Ат-Тирмизи М. Джамии ат-Тирмизи. – Рияд: аль-Афкар ад-Давлия, 1998. – 396 с.
5. Штернов Н.В. Тертуллиан, пресвитер Карфагенский. Очерк учено-литературной деятельности его. – Курск, 1889. – 414 с.
6. Августин Блаженный. Творения. О граде Божием. СПб., 1998. – 595 с.
7. Архимандрит Иустин Попович. Православная Церковь и экуменизм. 1997г. – 256 с.
8. Кон И.С. Ребенок и общество. М., 1988. С. 6–11.
9. Баумгартнер А. Христианская этика и политика добрососедства в Европе // Логос. 1996. Кн.50.
10. Николаева О. Православие и свобода. М., 2002. – 185 с.
11. Киселев Г.С. Постмодерн и христианство // Вопросы философии, 2001 г, № 12. – С.3-15.
12. Хомяков М.Б. Толерантность в христианской философии //Философия и общество 1992 – № 2 (март-апрель).- С.160-190.
13. Митрохин Л.Н. Христианские ценности на рубеже третьего тысячелетия // Диспут 1992 – № 1. – С.7-9.
14. Титов В.Е. Православие. М., Политиздат, 1967. – 80 с.
15. Спикер М. Христианство и свободное конституционное государство. 2001г. – С.38-46.
16. Филип Арьес. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Издательство Уральского Университета. – 1999. – 416 с.
17. Далай-лама. Мир тибетского буддизма: обзор его философии и практики // аннот. пер. с тибет. на англ. Геше Тупген Чжинпа; пер. с англ. Б. Лаврентьева (ч.1), М. Кожевниковой (ч. 2) и А. Терентьева; под общ. ред. А.Терентьева. -Нартанг: СПб, 1996. – 116 с.
18. Сиэл Клэридж Маленькие Будды... а также их родители!: буддийские секреты воспитания детей Перевод с английского: Н. Машкова под общей редакцией канд. ист. наук Е. Леонтьевой Vajra Publications. Издательство Ориенталия, 2015. – 384 с.
19. Елена Чупрова. Статья «Буддизм о воспитании детей». Журнал «Благодарение с любовью», – 2012. – С 5-8.
20. Традиции Воспитания Детей в Буддизме Электронный ресурс URL: <https://otdyhpress.ru/tradicii/tradicii-vospitaniya-detej-v-buddizme.html>
21. Рысбекова Ш.С. Борбасова К.М. Статья: Духовные ценности буддизма и его влияние на развитие социально-культурных качеств человека. – 10 с
22. Эррикер К. Буддизм. – М.: Фаир-пресс, 2002. – 304 с.
23. Н. Байгенова , Қ. Борбасова. Буддизм. Егемен Қазақстан. 2006. 19 мамыр. 4 б.
24. Буддийские басни в переложении Льва Николаевича Толстого // Буддизм. 1992. – С.44-45.
25. Гурий, иеромонах. Буддизм и христианство в их учении о спасении. Казань: Центральная типография, 1908.- 310 с.
26. Пишель Р. Будда, его жизнь и учение. Дополнение А.И. Кузьмина. Составитель Г.Г. Горбунова. М.: Издательство "Амрита-Русь", 2004. – 184 с.
27. Гийон Э. Философия буддизма. – М. : АСТ : Астрель, 2004. – 158 с.